

Олег Шалата, викладач

Антиутопія «Гулліверові подорожі» Дж.Свіфта у компаративістичній оцінці Лесі Українки

Автор монографії «Свіфт» і біограф Леслі Стівен, батько письменниці В. Вулф, у 1889 році висловив думку, що «Гулліверові подорожі» розвивають «утопізм» Т. Мора: «Гуїґнґімія - це Свіфтова утопія» [11, 53]. Як звано, з цією точкою зору погоджувалася й Леся Українка.

«Утопія» - назва фантастичного острова з однойменного твору англійського мислителя XVI ст. Т. Мора, де нібито було створено ідеальний суспільний лад. Поняття «утопія» було поширене на всі науково не обґрунтовані проекти віршевого суспільного устрою. Треба відрізнати вузькозначенневий літературознавчий термін «утопія» («літературний твір, в якому зображується ідеальний суспільний лад майбутнього» [8, 517]) від ідіоматичної лексеми-дублета із ширшою семантикою: «неіснуюча місцевість; ненаукове учення, нездійсненна мрія, фантазія».

Оцінка, дана Лесею Українкою «гулліверіаді» Джонатана Свіфта («перелицьована утопія»), безсумнівно, посприяла ус-таленню сьогоднішньої оцінки, яка трактує той твір як «антиутопію» або «негативну утопію»: першим таким твором вважають «Левіатан» Т. Гоббса, потім називаються «третя і четверта книги «Мандрів Гуллівера» Дж. Свіфта» [3, 48]. Інтерпретаційна аналітика такої назви зрозуміла: якщо керува-тися аристотелівською класифікацією літератури на трагедію, епос і комедію, то книга Т. Мора - філософський епос, натомість, книга Дж. Свіфта - виразна сатира, найсильніший прояв комічного. Коли католик Т. Мор звеличував ідеальність античного (платонівського) типу республіки Британія, то англіканець Дж. Свіфт їдко висміював реальність імперії Британія. У результаті першим картини майбутнього зобража-

лися занадто оптимістично, другим - украї́ песимістично. Проте для Лесі Українки і титан Відродження Т. Мор, і «гуллівєр» Просвітництва Дж. Свіфт залишалися перш за все великими націоналістами і патріотами своєї батьківщини.

Досліджуючи життя і діяльність Лесі Українки, робиш висновок, що ця славетна майстриня слова довго йшла до зустрічі віч-на-віч із культурою країни Д. Дефо й Дж. Свіфта. Добрий знавець класичних та нових мов, поетеса згодом опанувала італійську і, що знаменно, англійську мови. Подивляє, що вона робить це із запалом, натхненна якоюсь величною метою. «Я вже почала нарешті вчитись по-англійськи (се мое давнє бажання!), — звірялася дядькові, М. Драгоманову, восени 1893 року. —... Ох, коли-то я читатиму Шекспіра в оригіналі?» [9, Т.10, 183]. Леся Українка таки непогано оволодіває англійською мовою, — до речі, одночасно з Іваном Франком. Через два роки вона сповіщає дядину Л. Драгоманову: «... тепер я в потребі можу й без словаря читати такі речі, як Carlyle» [9, Т.10, 328]. Поетеса, отже, читала найбільшого вікторіанського історика і літературного критика Т. Карлайля, котрий, коли його запитали, кого він вважає найбільшим із прозаїків, не задумуючись, відповів: «Свіфта! За його неперевершену ясність» [12, 162].

Геополітична і релігійна конситуація у Європі доби Просвітництва склалася так, що між православною Україною та протестантською Англією лежали католицькі суспільства (Польща, Франція та ін.), що унеможливлювало лінійну рецепцію в міжлітературних контактах. Посередництво чужих мов та ідеологій було зумовлене історично, тому мову Дефо і Свіфта в Україні почали вивчати хронологічно пізніше, аніж французьку, польську чи німецьку.

Заслугове на увагу повідомлення Лесі Українки, висловлене у листі до М. Драгоманова від 5 січня 1890 року, що «...серед киян молодих остатнього часу починає ширитись європеїзм; вони починають учити європейські мови і інтересуватись європейською літературою» [9, Т.10, 45].

У 1888-1893 роках у Києві активно діяв літературний гурток «Плеяда». Тут, у контексті редеспції європейського Просвітництва, виношували ідею видання українською мовою кращих зразків зарубіжного письменства — планували серію «Бібліотека світової літератури». Організацією цієї серії, при підтримці М.Старицького та М.Лисенка, займалися у «Плеяді» Леся Українка та її брат Михайло Косач. У листі до

брата в грудні 1888 року поетеса визначила обов'язковий, на її думку, мінімум авторів для перекладу українською мовою. У переліку тих авторів немало представників англійської літератури: Шекспір, Діккенс, Теннісон, Вальтер Скотт, Байрон і, звичайно, Свіфт із його «Гулливеровими подорожами» [9, Т.10, 41-43]. Про творчість Свіфта Леся Українка в ту пору знала вже багато, — значною мірою саме від зацікавлення сатирою цього письменника в неї розвинулося прагнення глибше пізнати англійську культуру й історію. А вже вивчення суспільних обставин Свіфтової Великобританії та самодержавної Росії, де у XIX столітті творив послідовник Свіфта М.Салтиков-Шчедрін, допомагало поетесі краще й дієвіше спрямовувати власну сатиру.

У грудні 1889 року Леся Українка інформує М. Косача про свою працю над перекладом популярного Свіфтового роману: «Гулливера» я перекладала з перекроеного для дітей видання і вважаю його нікуди не судним. Берусь перекласти всі чотири подорожжя Гулливера, тепер вийшло нове повне видання, і ми в Одесі купили перший том («Ліліпути і велети»). Почну його перекладать...» [9, Т.10, 38]. Поетеса має тут на увазі, скоріше всього, російськомовний «новий повний переклад з англійської «Гулливерових подорожей», здійснений В.Яковенком та П.Канчаловським (Москва, 1889), що про нього дослідник В.Муравйов скрушно відізвався: «На жаль, перекладачам дістався скорочений англійський текст» [4, 201]. Але не виключено, що йдеться про якийсь інше чужомовне видання, адаптоване для дітей: у Європі з комерційними цілями робилися й публікувалися «повторні перегонки» Свіфтового тексту, приміром, у Франції такі видання, як «Гулливер для дітей» (1843), «Гулливер для юнацтва» (1876), «Гулливер для малюків» (1892) та «багато інших... видань для сімейного читва» [4, 178]. Впадає в око різко негативне ставлення поетеси до «здитинячення» великого твору Просвітництва.

У видавничих примітках до цитованого листа в найповнішому, 12-томовому зібранні творів Лесі Українки лаконічно сказано: «Переклад Лесі Українки («Гулливерових подорожей» Свіфта. — О.Ш.) нам не відомий» [9, Т.10, 443]. Прикро, але не зберігся й автограф каталога наявних українських перекладів із європейських літератур, що його Леся Українка почала готувати в 1901 році, «маючи намір видати за участю І.Франка» [9, Т.12, 562; примітки]. Про цей каталог поетеса писала: «Ми було почали складати список, де, в

яких періодичних і неперіодичних виданнях друкувалися які переклади... з світової літератури... щоб улегшити роботу тим, хто хотів би студіювати чужі літератури, знаючи тільки українську мову, або хотів би видати якогось чужого автора в перекладі, не повторюючи вже зробленої роботи, а тільки перекладаючи розсипане по всіх усюдах» [9, Т.12, 360].

Незаперечно, що «Плеяда» продовжила тяглість традицій покоління київської Старої Громади. Просвітницькі стремління М.Драгоманова та інших «старогромадівців», зосібна ті, що стосувалися справи перекладів українською мовою світових шедеврів — «Робінзона Крузо» Д.Дефо, «Гуліверових подорожей» Дж.Свіфта й інших, знайшли палкий відгук у поетеси та її сучасників. М.Драгоманову на початку 1890 року Леся Українка писала: «...Роботи у мене досить багато — найбільш перекладів! Треба конечне перекласти... «Гулівера» [9, Т.10, 45]. Чому «конечне»? Бо Свіфтова сатира викривала імперські вади, а Україна, перебуваючи в «тюрмі народів», була позбавлена права розвивати свою культуру, творити літературу, і потребувала саме такої сатири. Не випадково О. Іваненко, описуючи в романі «Тарасові шляхи» розмову Т.Шевченка з поетом-петрашевцем О. Плещеевим, обрала за тему саме актуальність в Україні Свіфтової сатири [2, 186].

Робота «Плеяди» на початку 1890-х років ускладнювалася браком перекладачів з англійської, що й стимулювало у поетеси потребу вивчення ще й тієї мови. Отож, у квітні 1895 року в листі до М.Павлика Леся Українка признається: «Недарма ж я вивчилась по-англійськи, далєбі, читаючи твори великих письменців англ[ійських] XVII ст., думаєш: чом я не живу хоч у ті часи, що з того XIX в., коли ми так ганєбно пропадаєм, та ще й мовчки?» [9, Т.10, 298]. Мабуть, поетеса натякає тут не лише на добу Свіфта й Дефо, але й на децю раніше війни Кромвеля в Англії та Хмельницького в Україні: адже відомо, що перу Лесі Українки належать — щоправда, не завершені, — просвітницькі статті про XVII століття: «Про козаків», «Джон Мільтон» та інші.

Шанувальникам таланту Лесі Українки відомо, що сюжетика багатьох її творів розгортається на позаукраїнських теренах: у стародавньому Римі, Галілеї, «десь, колись, в якісь країні». Події драматичної поеми «У пущі» відбуваються в Америці, прообразом головного героя твору — скульптора Річарда Айрона був, як указують коментатори, найбільший поет англійської Реставрації XVII ст. Джон Мільтон. Саме

тоді поетеса працювала над статтею про того визначного поета, якого дуже шанували і Дефо, і Свіфт. На жаль, літературознавці досі не зважилися на подальший крок і не зауважили, що прообразом іншого героя поеми «У пущі» — Річардового товариша Джонатана, теж скульптора, — найпевніше, став молодший Мільтонів сучасник, Джонатан Свіфт. Із чернетки драми довідуємося, що Джонатан був учнем Айрона, — це цілком збігається із їхньою біохронологією. Зрештою, у персонажі Деві можна додати риси Данієла Дефо, тим паче, що з «Робінзоном Крузо» Леся Українка ознайомилася раніше, аніж із поемою Мільтона «Утрачений рай». До слова: цю геніальну поему Свіфт називає «героїчною й славною», додаючи, що коли їй і притаманна якась вада, то хіба єдина — «відсутність рими», що є очевидною іронією, бо ужита Свіфтом у сатиричному памфлеті «Порада молодому поетові» [6, 105]. У вже згадуваній статті «Джон Мільтон» Леся Українка по-просвітницьки охарактеризувала складні політико-релігійні обставини англійської Реставрації, за яких творив Дж. Мільтон і які безпосередньо сформували Д. Дефо і Дж. Свіфта як письменників.

Від кінця 1880-х років Леся Українка, як це документально видно, до останніх своїх днів не переставала цікавитися індивідуальністю найбільшого за всю історію Великобританії та Ірландії сатирика Дж. Свіфта, причому — у якнайширшому контексті. У 1911 році в київському видавництві «Рідний край» з'явилася перекладена її матір'ю, Оленою Пчілкою, перша частина «Гуллерових подорожей». Можна не сумніватися, що Олена Пчілка скористалася цінними інформаціями про Свіфтову творчість дочки, Лесі Українки. На підставі Лесино-го листа до Олени Пчілки від 28 березня 1911 року, писаного з Єгипту, відомо, що той переклад поетеса читала саме там. У Єгипті написаний згодом Лесею Українкою триптих «Про велета» (1913), в якому добре помітне «взування» на першу подорож Гуллерера — в Ліліпутію. Казку про велета, як свідчить сама поетеса, вона слухала «давно, в дитячий любий вік, в далекому ріднім краю». Очевидно, мався на увазі час, коли Олена Пчілка, займаючись перекладом «Робінзона Крузо» й інших найвідоміших книг світової літератури, перетворювала їх, імпровізуючи, на цікаві перекази для дітей. Не випадково першу частину свого перекладу роману Дж. Свіфта перекладачка назвала у вступі «казкою».

У вказанім триптиху Леся Українка розвиває найпоширеніший тоді не лише в Україні, але і в цілій політично хиткій тоді Європі, сюжетний прийом: порівняння рідного краю із приспанім велетом, над яким порядкують нікчемні воріженьки-ліліпути («Бо скористали вороги / з його важкої млости. / ... Вже оснували тіло все / залізними дротами...»).

Характерна і кінцева політична алегорійність триптиху Лесі Українки (різнопланова багатозначність Свіфтової сатири дозволяє використовувати її композиційні елементи у будь-якому жанрі літератури, і навіть у будь-якій суспільній науці): «І встане велетень з землі, / розправить руки грізні / і вмить розірве на собі / усі дроти залізні» [9, Т.2, 123,124].

Найбільш повно висловилася Леся Українка про талант автора «Гулливерових подорожей» у найґрунтовнішому свого часу в Україні компаративістичному дослідженні «Утопія в белетристиці» (1906), котре донині не втратило актуальності й науковості. Вже згадувалося, що поетеса воліла жити у XVII ст., коли Англія вирішувала фундаментальну проблему утопійності й реалізму в національному державотворенні, тому не дивно, що, їй, поетесі, болять душа за вирішення тої проблеми в Україні XX ст. Ремінісценція Лесі Українки щодо цього будується на підґрунті Свіфтової сатири: «З письменників XVII в. один тільки Свіфт оригінально покори-стувався формою, наслідуваною з «Утопії» (Т.Мора. — *О.Ш.*). Його «Подоріжжя Гулливера» можна б назвати «Перелицьованою Утопією» [9, Т.8, 171].

До слова, із цієї правильної думки поетеси скористався М.Хвильовий у часи «літературної дискусії 1920-х», вибудувавши на ній зав'язку своєї сатиричної повісті «Іван Іванович». Показова така, зокрема, композиційна деталь у тім творі, що дозволяє говорити про вплив статті Лесі Українки «Утопія в белетристиці» на М. Хвильового в його оцінці Дж.Свіфта. Герой повісті Іван Іванович проживає на вулиці... Томаса Мора, на якій «панує зразковий порядок», іншими словами, це громадянин духовно самотній, мрійник-островитянин. Алюзія автора стосується острівної Британії подібно до того, як це мало місце у поетичному світобаченні М.Рильського (реферуємо тут на його ранні романтичні збірки: «На білих островах», 1910, та «Синя далечінь», 1922). Таке послідовне услід за Лесею Українкою розуміння Свіфтової сатири М.Хвильовим заповнює ту суттєву прогалину в загальній українській рецепції Просвітництва, що на неї звернув увагу

С.Гречанюк. Перечислюючи найсуттєвіше з українських літературознавчих розвідок про Свіфта, дослідник принагідно вказує: «На жаль, серед цих досліджень нема одного, вкрай важливого - «Свіфт і Томас Мор». Без врахування цього зв'язку ми не збагнемо ні внутрішніх спонук тимчасового Свіфтового зближення з урядом... ні дуже важливих моментів у його творчості» [1, 151]. Можна тут додати: ні складних взаємостосунків Дж.Свіфта і Д.Дефо, оскільки постать Т.Мора є відправним моментом у літературнім протиборстві в Англії доби Реформації. Цій надзвичайно важливій складній темі присвячено багато уваги в зарубіжній критиці, доступу до якої в Україні довго не було, що не сприяло належному висвітленню теми в українських дослідженнях. Наголосимо, що тема літературних взаємин Д.Дефо і Дж.Свіфта може бути належно висвітлена тільки з урахуванням осягнення ними творчості Т. Мора.

С.Гречанюк віддав належне науковій прозорливості Лесі Українки. «Про життя і творчість Джонатана Свіфта, — зауважував він, — написано багато. Дуже багато — і глибокого, і важливого, зокрема в нашій країні... Ще в 50-і роки А.Л.Мортон пирав, що «Мандри Гуллівера» — єдиний значний твір, який з'явився в «утопічному» жанрі англійської літератури після реставрації монархії 1660 року і аж до початку ХІХ століття... Але ще раніше, на початку ХХ століття, ці думки висловила Леся Українка» [1, 151].

Міркуючи логікою фактів англійської історії, почерпнутих безпосередньо з оригінальних джерел, Леся Українка першою спробувала не лише літературознавчо, а й по-філософськи структурово сформулювати головні грані Свіфтової сатири, проєктуючи їх — що не менш цінно — на українське тодішнє суспільне бездержав'я. «Свіфт, — пише вона у згаданій статті, — довів ad absurdum (до абсурду. — *О.Ш.*) звички, погляди, громадський устрій та ідеали сучасної йому доби. З властивою йому безпощадністю Свіфт розвинув у своєму творі... критику існуючого ладу, — але... ідеал можливої прийдешності Свіфт навмисне спотворив: він намалював образ щасливого життя, але не для людей, а для коней. Люди вживалися йому або лукавими і дрібнодушними пігмеями, або велетами тільки тілом, а не духом, або запамороченими теоретиками, що марять без поезії і навіть хист обертають в педантство, або, нарешті, природженими рабами, паріями природи. І він поставив паном над ними — коня, їх звиклого раба. Це нагадує прокляття суворого

ізраїльського пророка: «Ви будете рабами рабів ваших». Але Свіфт переважив своїм понурим генієм усіх песимістів пророчої доби. Він навіть не ділив людей на «праведних» і «нещасливих», не дав нікому «врятуватись» ні в Божій державі, ні навіть на фантастичному острові (референція на «Робінзона Крузо» Д.Дефо. — *О.Ш.*) — всіх засудив на ганьбу і неславу, такий був «моністичний» погляд його на людську природу. Цьому була, крім суб'єктивної психологічної, ще й об'єктивна історична причина. Справді, коли хто вважав сучасний Свіфтові громадський і політичний устрій незмінним, властивим самій природі людській (а це ж був найбільш розпросторений погляд тоді), то на які ж перспективи міг він вказати такий нещасній людськості? Свіфт, може й несвідомо, остеріг людей від небезпечного консерватизму: він показав усю гидоту й жах застою, рабської культури, дрібного, позбавленого ідеалів, повного безглузкого егоїзму життя. Він, правда, не показав ніякого виходу з цього для людей, але хто не хотів затхнути у важкому чаду, той мусив сам шукати виходу, надто коли вірив правдивості Свіфтової страшної картини. А правдивість була чимала, і була вона не в реальності образів, а в вірному відношенні межі символізованими елементами дійсності» [9, Т.8, 171].

Порівнюючи сатиричний роман Дж.Свіфта з утопічними романами континентальної Європи — зокрема, з романами французької літератури ХІХ ст., — Леся Українка, зауважимо, вказує на відсутність у «Гулливерових подорожах» надії на якийсь певний рятівний вихід для людства не в часі, а в просторі (антиутопізм). І коли на століття пізніше від Свіфта француз-романіст Е.Сувестр песимістично повторює, що «світ такий, яким він буде», Леся Українка не бариться з іронічним коментарем: «Якби Сувестр мав Свіфтів талант, він міг би створити з цього всього справді повну жаху картину» [9, Т.8, 174]. Та, на думку поетеси, той романіст «не мав сумної одваги Свіфта, щоб сказати своїм сучасникам просто: нема вам надії!» [9, Т.8, 174]. Сум, однак, — не безнадія, — таке підсумкове враження від сатири просвітника Свіфта винесла Леся Українка, і важко не погодитися тут з її рецепційною оцінкою. Сатириків масштабу Свіфта поетеса не знаходить після нього у світовій літературі. Сатирики-романісти ХІХ ст. до примітивності прямолінійно реалізують у творчості свою уяву, ніяк не дотягуючи до рівня літератури Просвітництва. «...Всі утопісти ХІХ в. заводять свою уявлену прийдешню

людськість у глухий кут, змальований не такими сумними барвами, як у Свіфта, але не менш страшний своєю безнадійністю» [9, Т.8, 187].

Літератори ХХ ст. не могли не оцінити заслуги Лесі Українки як тонкого критика, зокрема — у свіфтіанстві. Відомий теоретик та історик літератури А.Шамрай, посуті, починає передмову до перекладного видання «Гуліверових подорожей» Лесиною думкою: «Це одна з найсумніших книжок в історії європейської літератури...» [10, 5].

Свіфтова напівкінічна філософія живе у свідомості Лесі Українки і дає знати про себе у її творчості, особливо — останнього періоду. В одному з листів до сестри Ольги із 1902 року вона порівнює себе з ученим Лапути у «Гуліверових подорожах»: «Мені ж, як і Свіфтовому математикові, часом не вадить «людина з паличкою» [9, Т.11, 312]. «Людина з паличкою» — незмінний слуга інтелігентних лапутян, «ляскач», завданням якого було «бити по губах і по вухах своїх панів» [7, 151] залежно від того, коли мав хазяїн говорити, а коли слухати. Цією запозиченою з антиутопії Дж.Свіфта «Гуліверові подорожі» асоціацією Леся Українка риторично засвідчила глибину своїх уболівань за долю України, адже про українську долю в часи поетеси і ще багато десятиліть пізніше годі було говорити те, що думаєш.

Одна із «вечірніх розмов» М.Рильського 1961 року має назву «На берегах мрії». Не обійшлося в ній без близького поетові алегоричного «відлюдного острова», який у поетовій душі все ще належав романтизмові, однак суворі будні радянщини змусили поета іронічно мовити про той острів як про утопізм: «Томас Мор вигадав острів, який він назвав Утопією. На тому далекому острові, десь серед моря, жили щасливі люди...» [5, 147]. Свіфт же змальовував умови не щастя, а нещастя людей: з тої, протилежної, точки зору «Гуліверові подорожі» теж розцінюються як пародія на «Утопію» Т.Мора, тобто (за геґелівським законом заперечення заперечення) як та ж «негативна утопія», за Лесею Українкою - «перелицьована утопія».

Література:

1. Гречанюк С. Прозріння і розчарування Джонатана Свіфта // Всесвіт. — 1987. — № 3. — С. 149 — 157.
2. Іваненко Оксана. Тарасові шляхи // Іваненко О. Твори: У 5-ти томах. — К.: Веселка, 1985. — Т. 5. — Част. IV-V. — 396 с.

3. Літературознавчий словник-довідник / Р.Гром'як, Ю.Ковалів та ін. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — 752 с.
4. Муравьев В. Путешествие с Гулливером. — М.: Книга, 1972. — 208 с.
5. Рильський М. Вечірні розмови. — К., 1962. — 150 с.
6. Свифт Дж. Памфлети. — М., 1955. — 334 с.
7. Свифт Джонатан. Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів /Пер. з англ. за ред. Ю.Лісняка. — К.: Дніпро, 1983. — 288 с.
8. Словник української мови: В 11-ти томах. — Т.10. — К.: Наук. думка, 1979.
9. Українка Леся. Твори: У 12-ти томах. — К.: Наукова думка, 1975 — 1979.
10. Шамрай А. Джонатан Свифт і його твір // Свифт Дж. Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів /Пер. з англ. за ред. Ю.Лісняка. — К.: Дніпро, 1983. — С. 5 — 24.
11. Stephen L. Swift. — London: Macmillan & Co., 1889. — 209 p.
12. The Dictionary of Biographical Quotations of British and American Subjects. Ed. by J.Wintle & R.Kenin. — Routledge: Kegan Paul; London: Henley, 1978.